

UOT 101.1

<https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1046>

MƏDƏNİYYƏTDƏ TARİXİ TƏCRÜBƏ: BİLİK VƏ DIALOQ PROBLEMI İNSAN KONSEPSİYASI KONTEKSTİNDƏ

Şölət Zeynalov

aparıcı elmi işçi, f.ü.f.d, dosent

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**

sholet.zeynalov@gmail.com

orcid: 0000–0003–2509–1159

Xülasə. Məqalədə bilik və dialoq, dialoq mədəniyyəti, insan konsepsiyası və kommunikasiya problemi müasir mədəniyyətin problemləri kontekstində nəzəri cəhətdən tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Məqalədə qeyd olunur ki, müasir dünyada dövlətlər, sivilizasiyalar və müxtəlif cəmiyyətlər arasında – lokal və ya qlobal mədəniyyətlərin daxili problemlərinin tendensiyası göstərir ki, bilik cəmiyyətində dialoq prosesləri davam etsə də, ziddiyyətli məqamlar da kifayət qədərdir və onlar yüksələn xətt üzrə inkişafdadır. Bu işə problemin ən müxtəlif aspektdə araşdırılması və dönə-dönə yenidən interpretasiyasını zərurətə çevirir. Müəllifə görə, tarix baxımından mədəniyyətlərin, cəmiyyət və sivilizasiyaların tənəzzül və tərəqqisi tarixi təcrübədə kifayət qədər olsa da, yeni epoxanın məntiqi sübut edir ki, bilik cəmiyyəti və elmi-texniki tərəqqi həm də universal sivilizasiyaya keçidi də şərtləndirə bilər.

Məqsəd: diqqəti mədəniyyət, dialoq, bilik və insan konsepsiyası kontekstində dialoq mədəniyyəti və müasir qlobal kommunikasiya probleminə çəkmək.

Metodlar: Dialektik, müqayisəli təhlil, hermenevtik, fenomenoloji, kritik (tənqidi), sistemli-struktur metodları.

Açar sözlər: Mədəniyyət, tarixi təcrübə, bilik, dialoq, əxlaqi keyfiyyətlər.

HISTORICAL EXPERIENCE IN CULTURE: THE PROBLEM OF KNOWLEDGE AND DIALOGUE IN THE CONTEXT OF THE CONCEPT OF THE HUMAN BEING

Sholet Zeynalov

Abstract. The article provides theoretical analysis of the problems of knowledge and dialogue, culture of dialogue, human concept and communication in the context of the problems of modern culture.

It is noted that in the modern world, the tendency of internal and external conflicts between states, civilizations and various societies, local or global cultures, shows that although dialogue processes continue in the knowledge society, there are also quite a few contradictions and they are increasing on an upward trend. This makes it necessary to study the problem from multiple perspectives and continually reinterpret it. According to the author, although the cycles of decline and development of cultures, societies and civilizations throughout history are quite common in historical experience, the logic of the new epoch proves that the knowledge society and scientific and technological progress may lead to a universal civilization.

Keywords: Culture, historical experience, knowledge, dialogue, moral qualities.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ В КУЛЬТУРЕ: ПРОБЛЕМА ЗНАНИЯ И ДИАЛОГА В КОНТЕКСТЕ КОНЦЕПЦИИ ЧЕЛОВЕКА

Шолет Зейналов

Резюме. В статье теоретически рассматриваются проблемы знания и диалога, культуры диалога, а также понимания человека и коммуникации в контексте вызовов современной культуры.

Отмечается, что в современном мире сохраняется тенденция к обострению внутренних противоречий между государствами, цивилизациями и различными обществами – как на локальном, так и на глобальном уровне. Анализ показывает, что, несмотря на продолжающееся развитие диалоговых процессов в обществе знания, сохраняется значительное количество противоречивых явлений, которые развиваются по восходящей линии. Это делает необходимым всестороннее изучение проблемы с самых различных точек зрения, а также ее неоднократную переинтерпретацию. По мнению автора, несмотря на распространённость идей упадка и прогресса культур, обществ и цивилизаций в историческом контексте, логика новой эпохи свидетельствует о том, что общество знания и научно-технический прогресс могут способствовать переходу к универсальным цивилизационным моделям.

Ключевые слова: культура, исторический опыт, знание, диалог, моральные качества

Giriş. Ədəbiyyatda mədəniyyət, mədəniyyətdə tarixi təcrübə, mədəniyyətlərin dialoqu, bilik, insan konsepsiyası və s. bu kimi problemlər tarixi dinamikada əsas nəzəri problemlərdən biri hesab olunur. Lakin problemlə tanışlıq göstərir ki, ona nəzəri fikirdə münasibət birmənalı deyildir. Bəzən mütəfəkkirlər və filosoflar mədəniyyətlərin hər birinə xas olan cəhətləri şişirdərək onları bir-birinə qarşı qoyur, bəzən universal sivilizasiyadan, bəzən də mədəniyyətlərin lokallığı və unikal-lığından çıxış edərək onları təsnifləşdirməyə nail olurlar. Maraqlı tərəf ondadır ki, bu baxışlar sistemində müəyyən şişirtmələr və ifrat bölgülər olsa da, sonda onların demək olar ki, əksəriyyətində universal mövcudluğa bir inam və nikbinlik də əks olunur. Bu anlamda hər bir konsepsiya və nəzəri yanaşmalar hörmətə layiq hesab olunur. Lakin məsələ həm də onunla əlaqədardır ki, müasir mədəniyyətdə, münasibətlər sistemində, qlobal tendensiyada ciddi böhranların olması faktı da mövcuddur. Bəzən biz bəşəri dialoqlar, kommunikasiya və biliyin yaratdığı rifah əvəzinə, münaqişə, müharibə, ifrat utilitarizm və s. də görə bilirik. Bu fakt isə onu təsdiq edir ki, nikbinlik üçün əsaslar olsa da, müasir kommunikasiyanın görünməyən tərəfində gizli bir dialoq və bilik problemi də gizlədir. Məqalədə qeyd olunan problemlər nəzəri olaraq araşdırılır.

Xalqların inkişaf tarixində mədəniyyət amilindən etnik münasibətləri, millətlərin maddi və mənəvi tərəqqisini səciyyələndirmək üçün geniş şəkildə istifadə olunur: məsələn, buraya qəbilə-tayfa mədəniyyəti, icma mədəniyyəti, Qərb mədəniyyəti, Şərq mədəniyyəti, milli mədəniyyət, texnogen-sivilizasiya mədəniyyəti, industrial mədəniyyət və s. kimi bölgülər aid edilməkdədir.

Elmi ədəbiyyatda mədəniyyət probleminə münasibət birmənalı deyildir. Bəzən mütəxəssislər sivilizasiyaların (mədəniyyətlərin) hər birinə xas olan cəhətləri şişirdərək onları bir-birinə qarşı qoyur, bəzən universal sivilizasiyadan, bəzən də mədəniyyətlərin lokallığı və unikal-lığından çıxış edərək onları təsnifləşdirməyə nail olurlar. Ədəbiyyatla tanışlıq göstərir ki, bu ənənə xüsusilə XIX əsrin ortalarından etibarən geniş vüsət almağa başlamışdır. Məsələn, həmin dövrün tarix, mədəniyyət və sivilizasiya nəzəriyyəçilərindən hesab olunan ingilis mütəfəkkiri Q.T.Bokl özünün mədəniyyət və sivilizasiya bölgüsündə iki əsas sivilizasiya tipini (Avropa və qeyri-Avropa) müqayisə edərək belə bir qənaət irəli sürdü ki, bu sivilizasiyalardan birincisi zəkanın tərəqqisi altında, ikincisi isə təbiət qanunları üzrə inkişaf etmişdir və bu inkişafda Qərb daha irəli getmişdir. Bu baxımdan bütün tarix fəlsəfəsi Avropa və qeyri-Avropa sivilizasiyaları arasındakı böyük fərq üzərində qurulmuşdur. Onun fikrincə, tarixə vahid bir tam kimi yanaşdıqda Avropada təbiətin insana tabe etdirilməsini, Avropadan kənarında isə insanın təbiətə tabe olması faktını görürük [8, s. 56].

Hazırda problemin həm nəzəri, həm də empirik sferası daha böyük sahələri əhatə etdiyindən texniki tərəqqinin imkanları planetar səviyyədə bütün kontentlərə nüfuz etməsi və digər səbəblərdən mübahisəsiz onu qeyd etmək olar ki, dünya miqyasında qlobal bir universal mədəniyyətin formalaşması istiqamətində tendensiya davam edir. Yəni məsələ onunla bağlıdır ki, mədəniyyətdə və sivilizasiyalararası münasibətlərdə müəyyən bölgülər olsa da, həyatın müəyyən sahələrində insan fəaliyyətinin ictimai şüurunu və davranışını ifadə etmək üçün mədəniyyət anlayışı müxtəlif sahələrin spesifikliyini təsbit etmək üçün fərq qoyulmadan işlədilir: məsələn, əmək mədəniyyəti, idman mədəniyyəti, məişət mədəniyyəti, təhsil mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti, siyasi mədəniyyət, dialoq mədəniyyəti, ünsiyyət mədəniyyəti, nitq mədəniyyəti, bədii mədəniyyət, estetik mədəniyyət və s. kimi mədəniyyət növlərini buraya aid etmək olar.

Bu baxımdan mədəniyyət məsələsi elmi-fəlsəfi kontekstdə geniş araşdırılan problemlərdən hesab olunsa da, müasir dünyada istər dövlətlər, istər sivilizasiyalar və müxtəlif cəmiyyətlər arasında, istər lokal və ya qlobal mədəniyyətlərin daxili problemlərinin tendensiyası göstərir ki, problemin ən müxtəlif aspektdə araşdırılması və dönə-dönə yenidən interpretasiyası zəruridir. Geniş anlamda yanaşdıqda hazırda dünyada çoxlu mədəniyyət nümunələri vardır və onların demək olar ki, hamısı bəşəri xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. “Dar çərçivədə” yanaşdıqda isə yer üzündə yaşayan bütün xalqların bu və ya digər şəkildə özünəməxsus mədəniyyət nümunələri məhz onların yaratdığı dəyər kimi qəbul olunur və unikaldir. Bu unikalığı yaradan özülə – özəyə çoxlu komponentlər daxildir ki, bu da hər bir xalqın bilavasitə tarixi varisliyini və identikliyi təsbit edə bilər. Bu baxımdan tarixin “nə olması” məsələsi nəzəri fikrin həmişə ən aktual problemi kimi dərk edilir. Bütün bunlar isə ən müxtəlif və alternativ nəzəriyyələrin əmələ gəlməsinə təkan verən başlıca amillərdən hesab olur və müxtəlif mədəniyyət konsepsiyalarının yaranmasına təkan verir.

Qeyd olunan mədəniyyət konsepsiyaları içərisində alman filosofu O.Şpenqlerin nəzəriyyəsi xüsusi diqqət çəkir və fikrimizcə, mədəniyyətlərin çiçəklənmə və tənəzzülünün bir növ daxili ekzistensiyasını özündə dolğun əks etdirə bilər. Şpenqler hesab edirdi ki, mədəniyyət sözün əsl mənasında canlı bir orqanizmdir; o, daima hərəkətdədir. O, «tarixi şəxsiyyət» olub, təkrar olunmaz «fizioqnomik xasiyyətlər»in kompleksini özündə birləşdirir. Bu baxımdan mədəniyyət tarixi hadisə olaraq xalqın taleyini müəyyən edir və xalqın taleyi ilə müəyyən olunur. Tarixi-tipoloji bölgədə Şpenqler öz ritmi, xüsusi xüsusiyyətləri olan səkkiz mühüm mədəniyyət növünü təsnif edir; o, bu bölgədə Misir, hind, babil, Çin, «Apollon» (yunan-roma), «sehrli, magik» (Bizans-ərəb), «Faust» (Qərbi Avropa) və mayyaların mədəniyyətini tarixi mədəni tip kimi əsas götürürdü. Bununla yanaşı, müəllif rus-Sibir mədəniyyətinin təşəkkülü və formalaşmasını da istisna etmirdi” [11], [6, s. 100], [8, s.]. Bu baxımdan müəyyən etmək olur ki, Şpenqler nəzəriyyəsiindən çıxış etdikdə bu “orqanizmlərin” və ya “tarixi şəxsiyyətlərin” hər birinin kommunikativ prosesdə aralarında ziddiyyət və toqquşmaların, kommunikasiya və dialoqların da olması labüddür. Deməli, müasir mədəniyyətlərin dialoqu və əməkdaşlığının, həm də tarixi konfrontasiyasının ciddi əsasları vardır. Həmçinin burada mədəniyyətdə varisliyi biz yalnız pozitiv hadisə kimi də qiymətləndirə bilmirik. Belə ki, qeyd olunan mədəniyyət və sivilizasiya “orqanizmlərin” arasında tarixdə baş verən münaqişələr, müharibələr, ziddiyyətlər məhz tarixi prosesin qanunauyğunluqları, ekspansionizmin təzahürləri kimi təsvir edilməkdədir. Məsələn, tanınmış Qərb sivilizasiya nəzəriyyəçisi A.Toynbi günümüzə qədər davam etməkdə olan Qərb ekspansionizminin XV əsrin sonlarından başladığı fikrini irəli sürmüşdür. Bunun nəticəsində Yeni Dünyanın yarandığını qeyd edən A.Toynbi Qərb ekspansionizminin özü ilə vesterinizasiya gətirməklə çox uzağa getdiyini qeyd edirdi [8, s. 44]. Bu kimi prosesləri nəzərə alarkən ingilis tarixçi-filosofu A.Toynbi dünya tarixini “*xalqların müharibə tarixi*” kimi təsvir edirdi. Göründüyü kimi, ziddiyyət çox dərinədir və onun ən müxtəlif idrakı, ontoloji, tarixi, sosial, mədəni və s. qatları mövcuddur. Bütün bunlara baxmayaraq qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyət nəzəriyyəçiləri bir çox hallarda öz konsepsiyalarını nikbin sonluqla bitirirlər. Bu baxımdan aydındır ki, “*insanlığ tarixi tərəqqinin salnaməsidir, biliklərin toplanmasının, müdriqliyin artmasının tarixidir, şüurun aşağı səviyyəsinin daimi hərəkəti və yüksək səviyyədə çiçəklənməyə gəlib çatmasıdır. Hər bir nəsil öz təcrübəsi əsasında yaxşılığa doğru dəyişikliklə bağlı toplanmış, qazandıqları qələbələrin məhsulu ilə daha da zənginləşən və özündən əvvəlki nəsillərdən miras olaraq aldığı xəzinəni sonrakı nəsillərə ötürür...*” [4, s. 31] Maraqlı və nikbin yanaşmadır və bu fikir təsdiq edir ki, mədəniyyətlərin həm də bilik kontekstində dialoqu ciddi bir tarixi-fəlsəfi əsaslara malikdir.

Ekzistensialist filosofların bəzi nümayəndələrinə görə, tarixi dinamikada mədəniyyətlərarası münasibətlər, “dialoqlar” tarixən dünyada əlaqə və münasibətlərin tənzimlənməsi, inkişafı, sülhün qorunması, ideologiyaların humanistləşməsi və s. proseslərdə iştirak etdiyi kimi, hazırda da varislik prinsipindən çıxış edərək, həm də tarixi əsaslara malik yeni ünsiyyət rolunda çıxış edir. Təkbizəlməz bir real həqiqət də var: mədəniyyətin inkişafı və texniki tərəqqinin gətirdiyi imkanların artması bir tərəfdən mənəvi mühitin daha da genişlənməsinə şərait yaratsa da, digər tərəfdən də məhz bu imkanlar, həm də mədəni mühiti, mənəvi aləmin özünü də təhdid etmək üçün geniş imkanlar yaradır. Anlaşılan odur ki, insanlar bir növ tarixdən ona yadigar qalan mədəniyyətlə qane olaraq daha çox gündəliyin qayğılarını önə çəkir, elm və biliyin yaratdığı yeni “rifaha” daha çox apelyasiya edirlər. Başqa formada desək, tarixi təcrübə göstərir ki, müasir problemlərin həlli yeni “texniki insan” nəslinin qarşısında həllini

gözləyən mədəni problem kimi, bilavasitə zərurət təşkil etsə də, mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri yalnız nə reallıqdan, nə də tarixi təcrübədən asılı bir problem kimi, onu – müasir insanı qayğılandırır. Fakt budur ki, onun – mədəniyyətin reallaşması tərəqqisi və ya tənəzzülü bilavasitə tarixi şəraitin yaratdığı çoxaspektli şərtlərdən mədəniyyət və əxlaqi, etik problemlərin qavramından asılı olaraq qalır və çox güman ki, bu məsələlər hələ uzun müddət praktikada mədəniyyət problemi olaraq da qalacaqdır. Ona görə də əxlaqi-etik problemlərin bilik və texniki tərəqqi dövründə ziddiyyətlərlə üzləşməsi tarixi faktdır, ancaq məsələ ondadır ki, sivilizasiya nəzəriyyəçilərinin də qənaətinə görə, elə bir zaman gəlib çıxa bilər ki, *“tarixi sıçrayışla bəhəm, hər şeyin fəni xarakteri dərk olunur”* [7, s. 100]. Bu, onunla bağlıdır ki, mədəniyyətin yaradıcısı kimi, insan və cəmiyyət anlayır ki, *“mənəvi varidatın dərk, xatırlanması və ötürülməsi ilə – bununla da yalnız indini təşkil edəndən azad olma baş verir”* [7, s. 98]. Məsələn, Nitsşe hesab edirdi ki, *“Xristianlıq tərəfindən Avropanın fəth olunması antik aristokratiyanın sonu oldu”* [2, s. 408]. Ancaq söhbət həm də ondan gedir ki, tarixi təcrübə sübut etdi ki, Xristian mədəniyyətinin inkişafı heç də birmənalı şəkildə antik yunan mədəniyyətinin iflasını, onun tamamilə aradan qaldırılmasını da tam olaraq həyata keçirə bilmədi. İstər qədim yunan mədəniyyətinin bilik və ya mifoloji dərk, istər yunanların əxlaq, sənət, elm və s. sahələrdə əldə etdiyi nailiyyətlər bilavasitə, həm də xristianlıq tərəfindən “inkar” edilsə də, o, məhz xristianlıqla sintezləşərək mədəniyyət hadisəsi kimi tarixi dinamikada öz varlığını davam etdirdi. Bu yunan mədəniyyəti, – istərsə də birlikdə yunan-Roma mədəniyyəti, o cümlədən xristianlıq sonradan bir növ bir-biri ilə uyğunlaşaraq bütövlükdə müasir Avropa mədəniyyətinin təməlinə çevrildi və tarixdə öz möhürünü elə vurdu ki, hələ də bütün dünya bu və ya digər şəkildə bu mədəniyyətin “modern” üslubunun çoxaspektli tendensiyasından bəhrələnməkdədir. Ona görə də, əgər məsələ mədəniyyətin genezisində olan problemlərin təfsir olunmasından gedirsə, burada tarixi varislik həmişə mədəniyyətin özülü kimi çıxış edir. Başqa formada desək, varisliyin müxtəlif variantları olsa da, məsələn, mədəniyyətdə varislik – *“mənəvi sahədə varislik, ilk növbədə dil və digər işarə sistemləri, o cümlədən bəşəriyyətin mövcud olduğu ilk mərhələlərdən təşəkkül tapan zəngin ikonografiya (rəsm, şəkil, sxem və s.) ilə təmin edilir. Maddi mədəniyyətdə varislik bir çox nəsillərin hazırladığı əşyalar və mexanizmlərin ayrı-ayrı nümunələri vasitəsilə reallaşdırılır. Bir çox minilliklər bu varisliyin ötürülməsinə xidmət edən sosial institutlar fəaliyyət göstərmişdir. Müasir günümüzdə belə mədəniyyət müəssisələri məktəb, universitet, elmi-tədqiqat mərkəzləri, muzey, kitabxana və s.-dir. Onlar həm də mədəni dəyərlərin qoruyucusu və ötürücüləridir”* [6, s. 19].

Mədəniyyət və mədəniyyətlərin ünsiyyəti problemini digər problemlərdən fərqləndirən cəhət onunla bağlıdır ki, onun ontoloji, ekzistensial, ideoloji, siyasi, coğrafi, tarixi və s. qatları daima yenidən ən müxtəlif üsullarla araşdırılmanı zəruri edir. Lakin məsələ ondadır ki, hazırda Avropa mədəniyyətinin inkişaf tendensiyası və strukturu göstərir ki, mədəniyyətlərarası dialoq və əməkdaşlıq müasir gerçəkliyin zəruri hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış etsə də, digər mədəniyyətlərlə ünsiyyət və dialoqda ciddi problemlər mövcuddur. Texnikanın və biliyin sonsuz imkanlarının həyatımıza birmənalı “müdaxiləsi” nəticəsində və *“epoxal inkişaf və ya sıçrayış kimi dərk olunan” dövrümüzdə hər şey başqa cür olmuşdur. Sosial şərtlər durdurulmaz hərəkətdədirlər və indi o, dərk olunmağa başlayıb”* [7, s. 197]. Fakt budur ki, elmin-texniki tərəqqi süni intellektin atılışı, dünyanın ərazi cəhətdən “kiçilməsi”, hər kəsin informasiya şəbəkələrində “gerçəkləşməsi”, müstəqil fikir yürütməsi bir tərəfdən mədəniyyət və sosial sferada asan humanitar inkişaf yaratsa da, digər tərəfdən mədəni xaosun da başlanğıcına işarətlər verir. Bu onu şərtləndirir ki, bir növ *“Yer kürəsinin əhalisi əzəli ənənəvi dayaqqlar və şüur formasından qoparılır. Müdafiəli olmasına əminliyi getdikcə zəifləyir. Kütlələr daha da bircinsli olurlar. Hamı oxumaq və yazmaq öyrənir. Bunsuz onlar bilik əldə edər, iradələrini bildirər, özlərilə hesablaşmağa vadar edər bilməzlər”* [7, s. 197]. Bu prosesin əsl həqiqətdə, heç bir pis nəticələrə gətirməyəcəyi qənaətinə də gəlmək olar. Lakin məsələ ondadır ki, *bu bircinsli insan tipinin formalaşmasında da son dərəcə ciddi bir problem mövcuddur. Bilik və elmin gətirdiyi üstünlük fonunda insan mədəniyyət, cəmiyyət və qlobal anlamda sivilizasiyalararası əlaqə və münasibətlərdə də ciddi bir böhran yaşamaqdadır. Bu onunla bağlıdır ki, “müasir sivilizasiya böhranlarına yol açan səbəblər arasında istehlak cəmiyyətində müşahidə edilən ziddiyyətlər xüsusi rol oynayır. İstehlak cəmiyyətinin formalaşdırılması, heç şübhəsiz, cəmiyyətin inkişafında böyük rol oynamaqla, elm və texnologiyaların inkişafına rəvac verir”* [3, s. 135].

Bütövlükdə bunlar hamısı təqdirəlayiq haldır, lakin problem həm də ondadır ki, insan, mədəniyyət, cəmiyyət bu tərəqqinin yaratdığı gerçəkliklər fonunda –qlobal məkanın gerçəklikləri kontekstində dialoq problemi ilə üzləşir, ünsiyyət daha çox utilitarizmə doğru inkişaf edir və s. Yuxarıda tarixçi-filosof Q.Bokla istinad etməyimizin məntiqi əsasları vardır: filosof hesab edirdi ki, cəmiyyətin inkişafının əsas göstəricisi intellektual tərəqqidir, burada elmi biliklərin artması mövhumatı və dini doqmatizmi zəiflədir, əxlaq və hüquq intellektual inkişafın əsas törəməsi kimi meydana çıxaraq mədəni prosesləri sürətləndirir, onların əsasını təşkil edir. Bu baxımdan aydındır ki, müasir mədəniyyətə, tarixi prosesə pozitivist hərəkətin və rasionalist yanaşmaların Qərb fəlsəfi təfəkküründən – rasionel, elmi, qanunauyğun bir proses kimi şərhindən gəlməsi faktı məlumdur [10]. Təbii ki, bu ideyaların bu gün dünyada tam şəkildə qəbul edilməsi mübahisəli olsa da, müasir tarix fəlsəfəsi və mədəniyyət nəzəriyyəsinin formalaşmasında fundamental nəzəri-praktik mərhələnin əsas atılışı Qərb hesab olunur. Bir növ “təfəkkürdə Qərb dominantlığı” planetar təfəkkürə çevirilib. Əgər bilik və ya zəkani mütləqləşdirə bilsək, – *zəka bilik və intellektual əsaslara apelyasiya etsə də*, həmin fakt təkzibedilməzdir ki, qlobal problemlər nəinki azalmır, əksinə, tarixi dinamika ilə müqayisədə genişlənmə istiqamətində inkişafdadır.

2. İnsan “konsepsiyası” bilik və dialoq kontekstində: Tarixə dialoq fəlsəfəsi və ya mədəniyyətlərin dialoqu kontekstindən yanaşdıqda heç də müəyyən etmək çətin deyildir ki, tarixin inkişafı bilavasitə bilik, zəka və sosial təşkilatlanmalar vasitəsilə inkişafda olan prosesdir. Müasir reallığın fundamental hadisəsi olan qloballaşma nə qədər tənqid olunsun da, məlum olan həqiqətdir ki, **“qloballaşma mədəniyyətlərin dialoqu prosesinə təkən verdi və onun pozitiv alternativini yoxdur”** [5, s. 90]. Yaxud, mədəniyyətin və insan cəmiyyətinin formalaşmasını biz konseptual olaraq qəbul etdikdə aydın şəkildə görürük ki, mədəniyyətin formalaşması bilavasitə əxlaqi keyfiyyətlərlə bağlı olan hadisədir. Qlobal proseslərdə isə bilik və elmin yeri və rolu bilavasitə əxlaqi keyfiyyətlərin həm də inkişafına təkən verən hadisələrdən hesab olunur. Əxlaqi keyfiyyətlərin bilavasitə təməlləri mədəniyyətlə bağlıdır ki, biz onu yer üzərində yaşayan digər canlıların həyatlarında müşahidə edə bilmirik, çünki mədəniyyət İnsan növünün mahiyyətidir. Bu baxımdan İnsan konsepsiyası elə bir ideyadır ki, onun məhz reallaşması bilavasitə mədəniyyətin təməlləri ilə eyniyyət təşkil edir və burada əxlaqın meydana gəlməsi bu konsepsiyanın mənəvi əsaslarını, özülünü formalaşdırır. Bu fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir mədəniyyətlər hər hansı coğrafiyada müstəqil olaraq inkişaf etsə də, onların ümumi oxşar cəhətlərinin bir tərəfi bilik, əmək vərdişləri və s. təşkil olunsun da, onların əsas ideyalarını təşkil edən mənəvi tərəf məhz əxlaqla, tarixi varisliklə bağlıdır. Ona görə də belə bir fikri xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, *“mədəni bir varlıq olaraq insan “konsepsiyasından” heç bir ayrışikliq olmadan istifadə etmək ancaq əxlaqla mümkündür. Çünki əxlaq insanın haralı olması, varlı və ya kasıb olması, hansı əqidəyə sahib olması, hansı dildə danışması, hansı siyasi görüşü dəstəkləməsi, hansı dövlətin vətəndaşı olması ilə maraqlanılır”* [1, s. 200].

Əxlaqın mənəvi və ontoloji mahiyyəti onunla bağlıdır ki, onun yaratdığı dəyərlərin ümumi nəticələri mədəniyyətdə cəmlənir, mədəni insan tipinin növbəti üstün mərhələlərini müəyyən edir. *“Əxlaq insanın insan olmasının fərd kimi, keyfiyyətlərinə görə deyil, mədəni varlıq kimi malik olduğu keyfiyyətlərə əsaslanır. Əxlaq, sahib olduqları keyfiyyətlərdən asılı olmayaraq, bütün insanların bir-biri ilə münasibətlərində bərabər olduğunu qəbul edir. Əxlaqın başqa bir xüsusiyyəti odur ki, biz fərd olaraq başqaları qarşısında məsuliyyət daşıyıyıq”* [1, s. 200]. Bu fikirlərin əsasında həm də o dayanır ki, insan və cəmiyyətin başlıca resursları onun mənəvi tərəfləri bilavasitə əxlaqi keyfiyyətlərlə bağlıdır. Lakin burada əxlaq yalnız biliyə malik olmaq hadisəsi kimi deyil, bilik və mədəni xüsusiyyətlərin əsas strukturu kimi çıxış edir ki, bu da tarixin fəlsəfi anlamda dərkinə daha da zəruri etmiş olur. Bu onu təsdiq edir ki, *“insan olmaq başqa insanların varlığından asılıdırsa və insan olmağın davamlılığı kollektiv şəkildə yaşamaqla mümkündürsə, başqaları ilə münasibətdə məsuliyyət əsas dəyərə çevrilir. İnsan olmağın nə demək olduğu özünüdərklə ortaya çıxır. Özünü dərk etmənin birinci tərəfi tarixən insan olmağın nə demək olduğunu ehtiva etdiyi halda, ikinci mərhələ insanların indiki problemləri ilə məşğul olmaq və gələcəyi ən yaxşı şəkildə qurmaq məqsədi daşıyır. İndiki və gələcəklə bağlı şüurlu fəaliyyət məsuliyyət əsasında mənə qazanır”* [1, s. 200]. Ona görə də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyətlərarası əlaqə və münasibətlərin bir tərəfi məhz tarixi bilgi və onun mədəniyyət hadisəsi kimi təzahürləri ilə bağlıdırsa, onun başlıca amilini həm də şəxsin, cəmiyyətin dünyagörüşü, daxili ekzistensiyası təşkil edir.

Nəticə. Müşahidələr göstərir ki, müasir qlobal proseslər nəzəri fikirdə yeni keçid dövrü kimi xarakterizə olunmağa başlamışdır. Təbii ki, baş verən prosesi süni intellekt və rəqəmsallaşma və ya kibertəhlükəsizliklə bağlamaq ənənəsi şüur üçün yenidir. Yaxud, bu prosesi biliyin ən yüksək formada təzahürləri ilə də əlaqələndirmək olar. Keçid dövrlərinin ziddiyyətli məqamları ondadır ki, (biz tarixi təcrübədən çıxış edərək yuxarıda yunan-Roma mədəniyyətinin qalıqları üzərində xristianlığın yaranmasını nümunə kimi göstərdik) proses zamanı bu dövrün elə spesifik xüsusiyyətləri meydana gələ bilər ki, o nəinki özündən əvvəlki ənənə və tarixi təcrübəni əxz etməz, əksinə, onun həm nailiyyətlərini, həm də ziddiyyətlərini biryolluq silib ata bilər ki, bununla da proses mədəniyyətin “problemini” azaltmaq əvəzinə, onu daha da dərinləşdirə bilər. Məsələn, burada yalnız bir qeydi vurğulamaq olar: nüvə fəlakətlərindən müasir sivilizasiyalar tam sığortalanıbmı? Müasir biliyin yaratdığı Sİ insanın milyon illər ərzində formalaşdığı mahiyyətə hansı dəyişikliklər gətirəcəkdir? Ona görə də tədqiqatlar göstərir ki, mədəniyyətlərin dialoqunun bir tərəfi bilavasitə mədəniyyətlərin tarixi prosesdə qazandıqları vərdislər, genetik “kodlarla” – din, coğrafi hədudlar, siyasət, iqtisadiyyat, intellektual keyfiyyətlər, ideologiya, maraqlar və s. – bağlı olan proses olsa da, onun bilavasitə əsaslarını, həm də biliyi özündə ehtiva edən dialoq mədəniyyəti, kommunikasiya və əxlaq kateqoriya ilə bağlıdır. Bu “orqanizmlərdə” nə qədər “yad elementlər” formalaşsa da, onların həm də təbiətində intellektuallıq və kommunikasiyaya, bəşəri universal dəyərlərə bir meyil də vardır. Bu anlamda nəzəri olaraq qeyd olunur ki, tarixi təcrübə insan konsepsiyası kontekstində müasir bilik və əxlaq keyfiyyətlərlə birləşərək yeni dialoq mədəniyyəti formalaşdırma bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ayhan Bıçak (Prof. Dr) Tarih felsefesi. PDF. İstanbul Univeristəsi, 200 səh.
 2. Dürant U. “Fəlsəfi hekayətlər” “Zəkioğlu” nəşriyyatı ((1933-cü il nəşr. ing. tərc – A. Əsədov) Bakı – 2006 576. səh
 3. Ələkbərov U. Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiyanın idarə edilməsinin əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Təhsil”, 2017, s.176.
 4. Fukuyama F. Tarixin sonu və sonuncu insan B. “Qanun” Nəşriyyatı, 2021,
 5. Məmmədzadə İ. Bir daha fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar. Təmayüllər. Perspektivlər. Bakı- “Təknur”-2012. 216 səh.
 6. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik M.J.Manafova, N.T.Əfəndiyeva və S.A.Şahhüseynovanın ümumi redaktəsilə. Bakı: Sabah nəşriyyatı (2008), 2010, PDF.
 7. Yaspers K. Tarixin mənası və təyinatı, Bakı, “Zəkioğlu” nəşriyyatı, 2008, 764 s.
 8. Zeynalov Ş. Ə. Sivilizasiyalararası münasibətlər: problemlər və perspektivlər. Bakı: Oğuz Eli nəşriyyatı, 2014, 240 s.
 9. Zeynalov, Ş. Ə. “Dialoq mədəniyyəti və müasirlik”. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 2020 s. 330 səh
- Rus dilində:
10. Бокль Г.Т. История цивилизаций, Москва: Мысль, 2000, 668 с.
 11. Шпенглер О. Закат Европы. В 2-х т., Т.1, Москва: Айрис-пресс, 2006, 528 с.

Rəyçi: f.f.d., dos. Zeynəddin Şabanov